

Wioletta Ławska^{1,2}, Grażyna Dębska¹, Helena Kaduťáková³

¹ Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Wydział Zdrowia i Nauk Medycznych

² Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Nowy Targ

³ Catholic University in Ružomberok, Faculty of Health, Department of Nursing, Slovakia

Dzieci w rodzinie alkoholowej

Children in alcoholic families

Abstract

Alcoholism as a serious social problem is not a product of recent times, however the intensity of this phenomenon in the most European countries is very disturbing, also in Poland. Drinking alcohol is a commonly accepted element of cultural rituals associated with important life situations. Alcohol (changing the mental state) is very attractive because it creates and maintains hope that a man may directly control and regulate one's emotional life. The whole current civilisation focuses on developing the conviction that people can control their personal life satisfaction. Every moment of pleasure experienced after drinking alcohol reinforces the need to repeat this experience. An alcoholic causes all kinds of problems i.e. living, financial, and emotional. As a result his/ her whole family has to cope with a broadly understood alcohol/drinking problem. According to Woronowicz, between 4 and 5 millions of Polish citizens abuse alcohol, and 15 millions of Poles have to manage the consequences of drinking habit directly or indirectly. There are between 1.5 and 2 millions of children in this group of people and 500 000 of these children experience dramatic situations threatening their health and lives, responsible for significant damage in various functioning domains and their development. The objective of this study was to draw attention to the difficult situation of children from alcoholic families in various functioning domains. This work is a review of literature concerning alcoholism and drinking problems in families with respect to children's situation.

Keywords: children, family, alcoholism

słowa kluczowe: dzieci, rodzina, alkoholizm

Wprowadzenie

W ostatnich latach prowadzono wiele badań nad alkoholizmem, jego źródłami i konsekwencjami. Choroba ta, według Światowej Organizacji Zdrowia, polega na okresowej lub przewlekłej intoksykacji alkoholowej szkodliwej dla jednostki i społeczeństwa [1]. Nowoczesne podejście do problematyki alko-

holowej charakteryzuje się między innymi zrezygnowaniem z używanego poprzednio powszechnie terminu „walka z alkoholizmem”. Zgodnie z terminologią międzynarodową, wyrażenie to zostało zastąpione określeniem „rozwiązywanie problemów alkoholowych”. Nie jest to zmiana tylko językowa, ponieważ ma na celu podkreślenie, że uwaga nie powinna być kierowana wyłącznie na grupę osób uzależnionych, ale grupę osób nadużywających alkoholu [2].

Osoby uzależnione fizycznie i psychicznie od alkoholu, same będąc ofiarami, wywierają niekorzystny wpływ na tych, z którymi są związani. Skutki alkoholizmu dotyczą rodzinę, krewnych, przyjaciół. Powszechnie zainteresowanie problemem alkoholizmu dotąd koncentrowało się przeważnie na procesie uzależnienia, mniej zaś uwagi poświęcano rodzinie, zwłaszcza dzieciom i młodzieży [1, 3].

Konieczność włączenia innych członków rodziny w proces terapii wynikała z założenia, że choroba alkoholowa jest chorobą dotykającą cały system rodzinny i jej skutki można rozpoznać w każdym, kto żyje z osobą uzależnioną. I odwrotnie, okazało się, że określone zachowania i postawy członków rodziny osoby uzależnionej, rozwijają system podtrzymujący uzależnienie [4]. Członkowie rodziny próbują przystosować się do zagrażających sytuacji tworzonych przez osobę pijącą. Takie przystosowanie pozwala na przetrwanie w trudnych i bolesnych okolicznościach, staje się jednak pułapką, w której zostają zamknięte pragnienia normalnego i bezpiecznego życia rodzinnego. Małżonkowie i dzieci osoby uzależnionej albo rozpaczliwie próbują powstrzymać jej picie, albo rezygnują z nadziei na lepsze życie. Oznacza to często głębokie uwikłanie w chorobę alkoholową małżonka lub rodzica, które lekarze i psycholodzy nazywają współuzależnieniem [5].

Dzieci rodziców uzależnionych od alkoholu

Problemy społeczne dzieci i młodzieży ściśle wiążą się z obrazem warunków życia i dorastania tej grupy populacji we współczesnym świecie. Problemem, który należy podkreślić są długotrwałe skutki życia dziecka w domu, w którym istnieje problem alkoholowy [6]. Za rodzinę z problemem alkoholowym uważa się rodzinę, w której choćby jedna osoba pije w sposób przynoszący szkodę [7].

Należy zwrócić uwagę na dwa istotne skutki życia w takiej rodzinie dysfunkcyjnej. Pierwszy to negatywny wpływ życia w rodzinie z omawianym problemem na tzw. szanse życiowe dziecka. Często tak zasadnicze sprawy, jak wybór zawodu, współmałżonka czy stylu życia, wiążą się w sposób nieuświadomiony z graniami określonej roli rodzinnej. Wpływa to nawet w takie sprawy, jak szanse na udaną rodzinę czy wybór drogi życia. Nierzadkie jest

wycofanie się ze świata. Drugim negatywnym skutkiem życia w rodzinie z problemem alkoholowym, i chyba najgorszym, jest powtarzanie choroby rodzica [6]. Z badań wynika, że rodzina jest odpowiedzialna za prawidłowe kształtowanie postaw dzieci i młodzieży w zakresie picia napojów alkoholowych [8]. Aż 60% dzieci alkoholików powtarza nałóg ojca czy matki [6].

Dobre relacje z rodzicami są bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na zachowania młodzieży w okresie dojrzewania. Młodzież, która postrzega postawy swoich rodziców jako oparte na miłości, w większości nie używa substancji psychoaktywnych [9]. Nadmierne spożywanie alkoholu w rodzinie należy rozpatrywać w dwóch aspektach. Po pierwsze, jako kształtowanie postaw wobec alkoholu u dzieci i młodzieży oraz dostarczanie im wzorów zachowań. Drugi aspekt określa wpływy nadużywania alkoholu przez rodziców na warunki wychowania i atmosferę moralną w rodzinie. Alkoholizowanie się rodziców nie tylko pogarsza warunki materialne, ale powoduje konflikty pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny oraz zaburza stosunki uczuciowe między nimi [10].

Problematyka dzieci wychowujących się w rodzinach dysfunkcyjnych, szczególnie zaś w rodzinach z problemem alkoholowym, od dawna budziła zainteresowanie naukowców. Niemniej dopiero w latach 70. XX w. pojawiły się pierwsze znaczące publikacje na temat osób, które wychowywały się w rodzinach alkoholowych. Ich źródłem były z jednej strony – doświadczenia psychoterapeutów zajmujących się problematyką alkoholizmu, z drugiej zaś – pojawienie się ruchów samopomocowych i grup wsparcia, szczególnie zaś ruchu Dorosłe Dzieci Alkoholików (DDA) [11, 12].

Dzieci alkoholików niejednokrotnie mają problemy z konstruktywnym radzeniem sobie w trudnych sytuacjach, a co za tym idzie, z emocjami, przeżywaniem ich i odreagowywaniem. Postrzegane są jako dzieci nadpobudliwe, z zaburzonym zachowaniem, bez motywacji do podejmowania społecznych wyzwań. Stanowią potencjalną grupę ryzyka pod względem uzależnienia od alkoholu i innych substancji psychoaktywnych [13].

Niepokojącym zjawiskiem jest obserwowane przez niektórych badaczy obniżanie się wieku inicjacji alkoholowej i wzrastająca częstotliwość picia wśród młodzieży. W konsekwencji prowadzi to do zaburzeń funkcjonowania całego społeczeństwa [14, 15]. Pediatrzy obserwują nie tylko problemy spowodowane piciem przez dzieci i młodzież, ale także problemy wywołane przez picie rodziców. Są to problemy poznawcze, emocjonalne i behawioralne dzieci, a także wady wrodzone, takie jak alkoholowy zespół płodowy (*Fetal Alcohol Syndrome* – FAS) [16].

Alkoholowy zespół płodowy, wynikający z nadmiernego używania alkoholu przez ciężarną, może spowodować prenatalne uszkodzenie układu nerwowego, niedorozwój umysłowy, mikrocefalię, hipotonię i mnóstwo innych

anomalii [7]. Dzieci alkoholików często zgłaszają się do pediatrów z nawracającymi i nieokreślonymi objawami, takimi jak zmęczenie, bóle w jamie brzusznej lub dolegliwości kostno-mięśniowe, wskazujące na podłoże psychosomatyczne. Ponadto cierpią z powodu urazów, napaści słownych, wykorzystywania fizycznego lub kazirodztwa [16]. Kilkuletnie dzieci alkoholików częściej skarżą się na bóle zębów, bóle głowy, zaburzenia snu, tiki nerwowe i mdłości, chociaż nie udaje się znaleźć fizycznych przyczyn tych dolegliwości [7]. Jako nastolatki częściej od rówieśników wagarują lub popadają w konflikty z prawem, nadużywają alkoholu lub innych środków odurzających, bądź też nawet dokonują prób samobójczych [7]. Jako dorośli mogą mieć większe od innych problemy interpersonalne i kłopoty związane z pracą. Większy jest też wśród nich odsetek alkoholików [7]. W literaturze przedmiotu przyjęło się stosować angielskie wyrażenie *Children of Alcoholics* – na określenie wszystkich dzieci wychowujących się w rodzinach z problemem alkoholowym oraz *Adult Children of Alcoholics* – odnoszącym się tylko do osób dorosłych [11, 17].

Im wcześniej dziecko zetknie się z alkoholizmem rodziców, tym poważniejsze będą efekty uboczne. W dzieciństwie, w momentach zwiększonej wrażliwości, młodzi są bardziej podatni na rozwinięcie dysfunkcyjnych cech, które można obserwować u dorosłych dzieci alkoholików. Dzieci, które od momentu przyjścia na świat stykają się z aktywnym alkoholizmem rodziców, na wiele różnych sposobów podlegają negatywnym wpływom choroby alkoholowej [18].

System rodzinny staje się zamknięty, izolujący od otoczenia ze względu na poczucie wstydu, poczucie winy, zamrożenia uczuć i pozostawania w kręgu iluzji i zaprzeczeń przez samego alkoholika i pozostałych członków rodziny [19]. Taka postawa umożliwia stosunkowo dobre funkcjonowanie na zewnątrz, jednak zaburza prawidłowe relacje wewnątrz rodziny. Tworzy się nowy model rodziny, w którym życie toczy się wokół osoby uzależnionej [19]. Taka rodzina nie umożliwia harmonijnego rozwoju, ponieważ nie zapewnia trzech podstawowych potrzeb dziecka: akceptacji, miłości i bezpieczeństwa. Ze względu na brak wzajemności w stosunkach między rodzicami, w rodzinie alkoholowej występują dysfunkcje ról, które wynikają z narażenia na długotrwały stres i mogą spowodować trwałe zaburzenia sfery emocjonalnej w życiu dorosłym [19].

Dzieci alkoholików stanowią potencjalną grupę ryzyka pod względem uzależnienia od alkoholu i innych substancji psychoaktywnych. Cierpią latami nie tylko z powodu alkoholizmu swoich opiekunów, ale także z powodu współuzależnienia i towarzyszących zaburzeń psychicznych rodziców. Brak harmonijnego, prawidłowego funkcjonowania rodziny alkoholowej spowodowany jest koncentracją i nadmierną kontrolą osoby pijącej przez jej partne-

ra, co może doprowadzić do zaniedbywania dzieci i zaburzeń emocjonalnych wszystkich członków rodziny [19].

Zasady panujące w rodzinie alkoholowej

Nieobliczalność przejawów nałogu alkoholowego jest przyczyną braku jakiegokolwiek stałości w życiu rodziny uzależnionego. Dzieci alkoholika próbują mniej lub bardziej świadomie uzyskać kontrolę nad tymi nieprzewidywalnymi wydarzeniami. Obserwując z zewnątrz taką rodzinę, można bez trudności zauważyć, jak dzieci dopasowują się do aktualnej sytuacji, przejmując role, które są zupełnie nieadekwatne do ich wieku i stopnia rozwoju. Role te nie są wynikiem korzystania z osobistego marginesu wolności, nie wyrażają danej fazy dzieciństwa czy dorastania, lecz zostają wymuszone okolicznościami. Młody człowiek wytwarza typowe postawy współuzależnionego: krycie rodziny na zewnątrz, skupianiu się na łagodzeniu objawów alkoholizmu bez zajmowania się przyczynami, bo to znacznie przekracza jego kompetencje [20].

Rodzina z problemem alkoholowym jest zamknięta przed otaczającym ją światem. Nikt z zewnątrz nie może się dowiedzieć, co naprawdę się w niej dzieje. Podstawową panującą zasadą jest więc „nic nie mówić nikomu”. Jest to podyktowane oczywiście wstydem i lękiem panującym w rodzinie. Dzieci boją się komukolwiek zwierzyć ze swoich problemów, ponieważ w atmosferze rodzinnej pełnej lęku i napięcia łatwo stać się ofiarą oskarżenia. Nie można też mówić o tym, co dzieje się w wewnętrznym świecie dziecka, tj. o jego bólu, lęku, niepokoju, przerażeniu, zagubieniu czy ogólnym chaosie i dezorientacji, ponieważ rozmowa wewnątrz rodziny na ten temat pogłębia kryzys rodzinny. Natomiast zwierzenie się dziecka komuś z zewnątrz ze swoich problemów, jest zabronione, rodzice utrzymują dziecko w przeświadczeniu że to, co dzieje się w domu, ma pozostać w gnieździe rodzinnym [20].

Kolejna zasada obowiązująca w rodzinie z problemem alkoholowym to „nie ufać”. Dziecko nie może opierać się na swoich rodzicach, ponieważ są oni niestabilni, ich nastroje zmieniają się jak w kalejdoskopie, zobowiązania nie są dotrzymywane. To, co w jednej chwili jest odbierane jako właściwe, w kolejnej poczytywane jest jako błąd nie do wybaczenia. Dziecko w takim świecie nie jest niczego pewne.

Następna zasada to „nie odczuwaj”. Dziecko w rodzinie z problemem alkoholowym nie jest w stanie udźwignąć ciężaru doznawanych uczuć. Wiąza się one z poczuciem bezsilności, przerażeniem, nienawiścią do osób je krzywdzących. Doświadczenia z domu rodzinnego uczą, że nie ma bezinteresownej miłości, oparta jest ona na zafalszowaniu, manipulacji i wykształcaniu poczucia winy. Dziecko wchodzi więc w dorosłość z ogromnym deficytem emocjonalnym [21].

Z badań przeprowadzonych przez Ławską wynika, że istnieje statystyczna różnica między dziećmi z rodzin obarczonych chorobą alkoholową w porównaniu do grupy kontrolnej, która dotyczy szczęścia w rodzinie. Dzieci rodziców uzależnionych od alkoholu, nie umieją jednoznacznie określić, czy są szczęśliwe w swojej rodzinie. Dzieci ze zdrowych rodzin częściej deklarują zdecydowane szczęście z rodzicami i nie padają od nich odpowiedzi negatywne, w przeciwieństwie do dzieci alkoholików [22].

Konsekwencje emocjonalne spowodowane alkoholizmem rodziców

W rodzinach alkoholików ufność niemowląt jest wystawiona na próbę od pierwszego dnia życia, ponieważ ich rodzice są zbyt mocno zaabsorbowani alkoholizmem, aby być odpowiednimi żywicielami i opiekunami dla swego potomstwa. Małe dzieci w rodzinie alkoholowej, gdzie ich autonomia nie może dojść do głosu, już we wczesnym etapie zaczynają wykazywać objawy współuzależnienia. Przeniosą one problemy wiążące się z kontrolą i negatywnym stosunkiem do autorytetów w dorosłą osobowość, chyba że zostaną poddane terapii.

We wczesnym dzieciństwie dzieci muszą przyswoić sobie zasady współżycia społecznego oraz umiejętność rozróżniania złego i dobrego. W rodzinie alkoholowej pojęcia te zmieniają się z dnia na dzień w sposób nieprzewidywalny. Dzieci nie wiedzą, jaka zasada obowiązuje w danym dniu. W wieku szkolnym przechodzą z kolei przez fazę obejmującą walkę pracowitości z poczuciem niższości. Na tym etapie sukces dokonuje się wraz z przekonaniem dziecka, że jest produktywne i kompetentne. To, czy w dziecku rozwinie się pracowitość czy poczucie niższości, w dużym stopniu będzie zależało od wsparcia i informacji zwrotnej otrzymywanej od ważnych dla niego dorosłych i rówieśników [18].

Okres dojrzewania charakteryzuje walka pomiędzy poczuciem tożsamości a niepewnością roli. Młody człowiek próbuje odpowiedzieć sobie na pytania: kim jest, dokąd zmierza, co chce zrobić ze swoim życiem. Ci, którzy rozwiążą ów konflikt zwycięsko, zdobywają poczucie własnej tożsamości i wchodzą w dorosłość z jasną odpowiedzią na przytoczone pytania. Potrafią harmonijnie połączyć własne oczekiwania z wymaganiami społecznymi. Inaczej jest w przypadku dzieci alkoholików [18].

Dzieci alkoholików wkraczające w wiek dorosły mają problemy z budowaniem zdrowych i szczęśliwych związków. Trudno jest im nawiązać bliskie kontakty, ponieważ stłumione uczucia z przeszłości upośledzają ich zdolność do odczuwania i wyrażania emocji. Rzadko kojarzą to uczucie z chorobą alkoholową rodziców.

Dorośle dzieci alkoholików często nieświadomie przyciągają się nawzajem. Często myślą miłość z litością i są skłonne troszczyć się o ludzi współuzależnio-

nych. Zarówno w miłości, jak i w przyjaźni najbardziej atrakcyjna jest dla nich słabość. Łączą się w pary przyjacielskie lub miłosne zwykle z dziećmi alkoholików, narkomanów lub z członkami innych dysfunkcyjnych rodzin.

W wieku dojrzałym, w którym pojawia się konflikt pomiędzy kreatywnością a stagnacją, nieleczone choroby alkoholowe niszczy poczucie spełnienia wieku średniego. Dzieci alkoholików, które nie przeszły terapii, nadal cierpią z powodu współuzależnienia, a często same są już uzależnione od substancji psychoaktywnych. W końcowej fazie cyklu życiowego (konflikt pomiędzy integralnością a rozpaczą), ludzie nadal cierpiący z powodu choroby alkoholowej, są niezadowoleni z kierunku, jaki przyjęło ich pełne gorzkie życie [18].

Przemoc w rodzinie alkoholowej

Alkohol stanowi ważny czynnik inicjujący cykl przemocy, zmniejsza kontrolę własnych zachowań, pogłębia zaburzenia emocjonalne opiekunów dziecka. Krzywdzenie dzieci może przybierać formę przemocy fizycznej, psychicznej, wykorzystywania seksualnego i zaniedbywania. Dzieci mogą doznawać aktów przemocy w wyniku agresywnych zachowań rodziców oraz potrzeby rozładowania emocji przez opiekunów [19].

Ogromne szkody w psychice wywołuje bezpośrednio obserwowanie przemocy lub bycie ofiarą przemocy fizycznej. Przemoc fizyczna wobec dziecka rani również jego psychikę. Dziecko nie potrafi żyć w poczuciu dualizmu, kiedy ma wierzyć w miłość osoby będącej jednocześnie przyczyną jego fizycznego cierpienia. Te dzieci są często ofiarami wykorzystywania seksualnego. Nie bronią się i nie informują nikogo o tym zjawisku, bo gdzie mają szukać pomocy, jeżeli we własnej rodzinie stały się już ofiarami zła wyrządzanego przez najbliższych? Jako osoby dorosłe cierpią potem na nieuzasadniony strach przed autorytetami [20].

Ławska na podstawie swoich badań stwierdziła, że dzieci w rodzinach alkoholowych mają problem z określeniem poczucia bezpieczeństwa w swojej rodzinie, a porównując ich odpowiedzi z odpowiedziami dzieci z grupy kontrolnej, dowiodła, że rzadziej czują się w rodzinie bezpieczne [22].

Nazbyt często pomija się niezwykle poważne trudności w życiu dziecka z rodziny alkoholowej, których przyczyną jest niepijący rodzic. Jeżeli już alkoholizm staje się tematem rozmowy, to w przeważającej większości wypadków nie chodzi wówczas o rozwiązanie problemów dziecka, o jego ochronę. Przeciwnie, dziecko staje się namiastką partnera życiowego, którego zasypuje się szczegółami z nieudanego życia, nie wykluczając nawet tych najbardziej osobistych i intymnych. Nie zważa się przy tym, że takie informacje i przekazana za wcześnie wiedza są dla młodego człowieka zbyt dużym obciążeniem. Dziecko nie może bowiem pełnić roli doradcy czy terapeuty. Takie zachowania są ni-

czym innym, jak psychicznym wykorzystaniem dziecka, emocjonalną przemocą wobec niego – ten, kto sam rozpaczliwie szuka pociechy i pomocy, jest zmuszany, aby zajmować się osobą, która jemu powinna pośpieszyć z wszelką możliwą pomocą [20].

Podsumowanie

Najczęściej ludzie piją alkohol po to, aby było przyjemnie. Na ogół te oczekiwania się spełniają i alkohol doraźnie poprawia stan emocjonalny. Często, w przypadku nadużywania alkoholu skłania do zachowań, które utrudniają poszukiwanie dobra, miłości, piękna oraz zwiększa prawdopodobieństwo zachowań negatywnych. Zostaje uszkodzona sfera naturalnej aktywności człowieka, która służy uzyskiwaniu satysfakcji życiowej, dlatego zaczyna on przeżywać coraz więcej przykrych uczuć, wynikających z niepowodzeń i strat [23, 24].

Wyniki uzyskane przez Dujkę [25] dają podstawę do nakreślenia dość wyraźnego portretu młodych ludzi ukształtowanych specyficzną (patologiczną) sytuacją rodzinną. Przeżycia związane z dorastaniem w obliczu nałogu rodzica lub rodziców sprawiły, że dzieci z rodzin upośledzonych alkoholizmem przejawiają specyficzne cele, ambicje, pragnienia i nadzieje. Trudno im bowiem pragnąć sukcesu, pieniędzy czy wiedzy w przypadku, gdy mają niezaspokojone podstawowe potrzeby i nieuporządkowane sprawy związane z życiem rodzinnym. Podobnie jak rówieśnicy z rodzin „zdrowych” marzą o szczęściu, choć wątpić można, czy jest ono tak samo rozumiane. Potrzebują spokoju, bezpieczeństwa, miłości, stabilności, pewnej przewidywalności zdarzeń, „normalności” w codziennym życiu, poczucia siły i wiary we własne możliwości [25].

Zjawiska patologiczne występujące w badanych rodzinach mają znaczny wpływ na brak społecznego przystosowania nieletnich. Wydaje się, że jednak trzeba przyznać rację tym, którzy twierdzą, iż zdrowe społecznie jednostki wyrastają przede wszystkim w tych rodzinach, gdzie panuje szczęśliwe pożycie rodziców i wykluczona jest patologia życia rodzinnego. Niezbędne jest zatem planowanie, a następnie organizowanie pomocy wspierającej rozwój dziecka w rodzinie problemowej, a tym samym pomocy całej rodzinie [10].

Na podstawie przytoczonych doniesień oraz badań własnych należy stwierdzić, że położenie dzieci z rodzin alkoholowych jest bardzo złe. Problemy, z jakimi borykają się dzieci alkoholików nie pozwalają im optymistycznie patrzeć i planować swoją przyszłość. Istota alkoholizmu rodziców i życie w ciągłym napięciu staje się dla nich sprawą najważniejszą, przysłaniającą aspiracje i motywacje. W oddziaływaniach wychowawczych na pierwszy plan wysuwa się kwestia zdiagnozowania istniejącego problemu i podjęcie działań wspierających rozwój dzieci, aby mogły uwierzyć w swoje możliwości i podjąć życiowe wyzwania.

Bibliografia

- [1] Kurtek P., *Samoocena ogólna u synów alkoholików*, „Problemy Alkoholizmu” 2000, nr 4, s. 26–28.
- [2] Kopiel A., *Spoleczne skutki nadużywania alkoholu*, „Medycyna Ogólna” 2004, t. 10 (39), nr 1–2, s. 49–56.
- [3] Kulisiewicz T., *Zespół uzależnienia alkoholowego*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 3, s. 3–7.
- [4] Sękowska M., *Współuzależnienie – diagnoza i terapia*, „Przegląd Lekarski” 1997, t. 54, nr 6, s. 441–445.
- [5] Płotka A., Malicki D., Płachecka L., Karakuła H., Szymona K., Kowal A., *Analiza funkcjonowania psychospołecznego osoby uzależnionej od alkoholu*, „Pielęgniarstwo XXI wieku” 2007, nr 2 (19), s. 141–144.
- [6] Herda J., Poznański K., Wdowiak L., *Problemy społeczne dzieci i młodzieży w środowisku nauczania i wychowania*, „Zdrowie Publiczne” 2004, t. 114 (4), s. 595–599.
- [7] Bodys A., *Choroba alkoholowa w rodzinie a sytuacja uczniów szkół ponadpodstawowych*, „Antidotum” 2003, nr 12 (8), s. 18–70.
- [8] Huk-Wieliczuk E., Litwiniuk A., *Picie alkoholu przez uczniów wiejskich w wieku 15–17 lat*, „Zdrowie Publiczne” 2004, t. 114 (3), s. 312–314.
- [9] Mazur J., Kowalewska A., Woynarowska B., *Picie alkoholu a inne zachowania ryzykowne dla zdrowia u młodzieży w wieku 11–15 lat*, „Medycyna Wieku Rozwojowego” 2003, nr 7, s. 75–89.
- [10] Kobylińska-Szkatuła J., *Patologia rodziny a wykojenie nieletnich*, „Problemy Alkoholizmu” (wkładka dla nauczycieli, wychowawców i młodzieży szkolnej) 2000, nr 3, s. I–III.
- [11] Gąsior K., *Czynniki zagrażające rozwojowi dzieci w rodzinie z problemem alkoholowym na przykładzie dorosłych dzieci alkoholików*, „Problemy Alkoholizmu” 2008, nr 21 (3), s. 247–262.
- [12] Harter S.L., *Psychosocial Adjustment of Adult Children of Alcoholics. A Review of the Recent Empirical Literature*, „Clinical Psychology Review” 2000, Vol. 20 (3), No. 4, s. 311–337.
- [13] *Dzieci alkoholików. Indywidualne plany pomocy*, red. J. Graniger, PARPA, Warszawa 2006.
- [14] Opozda K., Włoch K., Ziółkowski M., *Rola pielęgniarki w poradni odwykowej*, „Pielęgniarstwo Polskie” 2001, nr 2, s. 350–359.
- [15] Ugniewska C., *Pielęgniarstwo psychiatryczne*, PZWŁ, Warszawa 1996.
- [16] Adger H., Werner M.J., *Problemy alkoholowe w praktyce lekarza pediatry*, [w:] *Alkohol a zdrowie. Pacjenci z problemami alkoholowymi w podstawowej opiece zdrowotnej*, PARPA, Warszawa 1997, s. 69–85.
- [17] Giglio J.J., Kaufman E., *The Relationship between Child and Adult Psychopathology in Children of Alcoholics*, „International Journal of the Addictions” 1990, Vol. 25 (3), s. 263–290.
- [18] Wójcik M., *Drogi rozwojowe dzieci alkoholików*, „Remedium” 2003, Vol. 11, s. 20–21.

- [19] Cielecka-Kuszyk J., *Sytuacja dzieci w rodzinie alkoholowej*, „Pielęgniarstwo XXI wieku” 2007, nr 2 (19), s. 123–124.
- [20] Reichman W., *Kto im pomoże? Dzieci alkoholika*, „Wspólne Tematy” 1997, nr 9, s. 29–32.
- [21] Salwowska-Stachowiak R., *Dziecko alkoholika*, „Źródło” 2004, t. 24, s. 26–27.
- [22] Ławska W., Dębska G., Zięba M., *Emocje dziecka w rodzinie alkoholowej*, „Problemy Pielęgniarstwa” 2012, t. 20 (2), s. 185.
- [23] Zięba H.R., *Człowiek a uzależnienia*, [w:] *Promocja zdrowia wobec zagrożeń cywilizacyjnych*, red. D. Mucha, H.R. Zięba, PPWSZ, Nowy Targ 2007, s. 397–410.
- [24] Chlebio-Abed D., *Pierwotna profilaktyka uzależnienia od alkoholu*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2000.
- [25] Dujka E., *Poczucie sensu życia młodzieży z rodzin alkoholicznych*, „Problemy Alkoholizmu” 2001, nr 1, s. 27–32.